https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5090

QAX RAYONUNUN ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar Məlikova
doktorant
Azərbaycan Dillər Universiteti
https://ORCID.org/0009-004-1146-8431
tunar1605@gmail.com

Xülasə

Qax rayonunun etnik cəhətdən rəngarəng quruluşa malik olması bu bölgənin onomastik sistemində türk, avar, ləzgi, gürcü və qismən fars-ərəb mənşəli dil qatlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Araşdırma fonetik, semantik, morfoloji və etnolinqvistik aspektlər üzrə aparılmış və bölgənin onomastik vahidlərinin mədəni-tarixi funksiyası geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Qax rayonunun onomastik vahidləri yalnız dil faktı deyil, həm də bölgənin çoxetnik tarixi və sosial-mədəni yaddaşını əks etdirən kompleks onomastik sistemdir.

Açar sözlər: onomastika, etnolinqvistika, dil kontaktları, hidronim, etnonim.

LINGUISTIC FEATURES OF THE ONOMASTIC UNITS OF THE QAKH REGION

Nigar Malikova
Azerbaijan University of Languages

Abstract

The ethnically diverse structure of the Qakh district has led to the formation of Turkic, Avar, Lezgian, Georgian, and partially Persian–Arabic linguistic layers within its onomastic system. The study is conducted from phonetic, semantic, morphological, and ethnolinguistic perspectives, providing an extensive analysis of the cultural and historical functions of the region's onomastic units. The findings indicate that the onomastic units of the Qakh region are not merely linguistic phenomena but constitute a complex onomastic system that reflects the multiethnic history and socio-cultural memory of the region.

Key words: onomastics, ethnolinguistics, language contact, hydronym, ethnonym.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАХСКОГО РАЙОНА

Нигяр Маликова
Азербайджанский университет языков

Резюме

Этническое многообразие Кахского района привело к формированию в его ономастической системе тюркского, аварского, лезгинского, грузинского и частично персидско-арабского языковых слоёв. Исследование проведено в фонетическом, семантическом, морфологическом и этнолингвистическом аспектах, а культурно-исторические функции ономастических единиц региона подвергнуты всестороннему анализу. Результаты показывают, что ономастические единицы Кахского района представляют собой не только лингвистический материал, но и сложную ономастическую систему, отражающую многоэтничную историю и социокультурную память региона.

Ключевые слова: ономастика, этнолингвистика, языковые контакты, гидроним, этноним.

Giriş/Introduction

Toponimlər yalnız coğrafi adların mənşəyini araşdıran sahə olmaqla kifayətlənmir, həm də müəyyən bir xalqın etnik kimliyini, coğrafi mühitlə qarşılıqlı münasibətlərini, həyat tərzini və dil tarixini özündə əks etdirən mürəkkəb elmi istiqamətdir. Toponimlər bir bölgənin mədəni yaddaşının, tarixi təcrübəsinin və sosial münasibətlərinin dilə köçürülmüş formasıdır. Hər bir coğrafi ad təkcə yerin işarələnməsi funksiyasını daşımır, həm də onu yaradan toplumun dünyagörüşü, məşğuliyyəti, dini inancları və etnik tərkibi haqqında zəngin informasiya təqdim edir. Bu səbəbdən toponimlər etnoqrafiya, tarix, dilçilik, coğrafiya və antropologiya kimi elmlərin qovşağında duran kompleks araşdırma sahəsidir.

Azərbaycan onomastikanın regional tədqiqatları arasında Qax rayonunun xüsusi yeri vardır. Bu bölgədə onomastik vahidlər əsrlər boyu müxtəlif etnosların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Qax həm etnik müxtəlifliyi, həm də tarixi-coğrafi mövqeyi səbəbilə zəngin onomastik sistemə malikdir. Rayonun onomastik vahidlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Toponimlər (dağ, dərə, oba, kənd adları); Hidronimlər (çay, bulaq, göl adları);

Oykonimlər (kənd və yaşayış məskəni adları); Antroponimlər (şəxsi adlar, ləqəb və təxəllüslər); Etnonimlər (tayfa və etnik qrup adları); Mikrotoponimlər (kiçik sahə adları, yerli coğrafi obyektlər).

Bu vahidlərin formalaşmasında türk, avar, ləzgi və gürcü dillərinin təsiri xüsusi əhəmiyyət daşıyır [Musaev, 2010:18]. Tədqiqat işinin məqsədi bu onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Qax rayonunun türk mənşəli toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılır. Tədqiqat fonetik, leksik-semantik, morfoloji, etnoqrafik və onomastik baxımdan aparılmışdır. Araşdırma göstərir ki, Qax bölgəsindəki türk mənşəli toponimlər

əhalinin qədim təsərrüfat fəaliyyətini, dünyagörüşünü, etnik kimliyini və tarixi yaddaşını əks etdirən çoxqatlı linqvistik faktlardır [Əliyev, 2002:53]. Toponimlərin böyük hissəsi təbiət obyektlərinə, rəng anlayışına, təsərrüfat və məişət proseslərinə, yaylaq və qışlaq ənənəsinə bağlı semantik strukturlar əsasında formalaşmışdır.

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən Qax rayonu zəngin toponimik sistemə malikdir. Bu toponimlərin mühüm bir hissəsi türk dillərinin etnolinqvistik xüsusiyyətlərini özündə saxlayır. Türk mənşəli toponimlər burada yaşayan əhalinin tarixən formalaşdırdığı dünyagörüşünü, təsərrüfat fəaliyyətini və məişət xüsusiyyətlərini dil müstəvisində əks etdirir [Qeybullayev, 1991:119].

Toponimlərin tədqiqi yalnız dilçilik deyil, həm də tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və antropologiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qax rayonunun çoxsaylı türk mənşəli yer adları əsasən təbiət obyektlərinin adları, təsviri epitetlərlə müşayiət olunan coğrafi adlar, eləcə də etnoqrafik komponentlər əsasında formalaşmışdır.

Türk mənşəli toponimlərin fonetik xüsusiyyətləri. Toponimlərin çoxunda ahəng qanunu − saitlərin ahəngi qorunmuşdur. Bu, türk dillərinin əsas fonetik qaydasıdır və Qax toponimlərində aydın görünür [Şirəliyev, 1989:78].

Sarı çəmən, qara dərə, boz məhlə və s. bu kimi adlarda həm böyük, həm kiçik sait ahəngi özünü göstərir. Türk mənşəli toponimlərin çoxu açıq hecalıdır: sa-rı, qa-ra, bu-laq, yay-laq. Bu fonetik struktur qədim türk dillərinin tipik xüsusiyyətidir. Samitlərin sabitliyi Samitlərin dəyişməməsi toponimlərin tarixiliyini saxlayan mühüm faktor kimi çıxış edir: “q” → “ğ” keçidi yoxdur: Qara, Qax, Qaya “b” → “p” keçidi müşahidə olunmur: Bulax, Boz, Bazar.

Leksik-semantik xüsusiyyətlər. Rənglərlə bağlı toponimlər aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

Türk toponimlərinin əksəriyyətində “sarı”, “qara”, “ağ”, “boz”, “göy” kimi rəng bildirən leksik vahidlər geniş yayılmışdır. Bu, türk etnosunun təbiət təsvirinə verdiyi önəmi göstərir [Hacıyeva, 2016:58].

Təbiət komponentləri − türk mənşəli toponimlərdə coğrafi obyekt adlarının böyük rolu var: *dağ, dərə, oba, yaylaq, qışlaq, çay, çəmən, göl, su*. Bu komponentlər təbiətlə sıx bağlı yaşayış tərzinin göstəricisidir.

Təsərrüfatla bağlı leksika − Qax rayonu üçün xarakterik türk təsərrüfat sisteminə dair toponimlər çoxdur: Yaylaq, qışlaq – köçəri maldarlıq ənənələrinin izləri; Mumlu dağ – arıçılığın qədim tarixi; Çoban düzü – heyvandarlıqla bağlı semantika

Morfoloji xüsusiyyətlər. Bu xüsusiyyətləri isə aşağıdakı qaydada göstərmək olar:

Sifət + isim modeli. Bu model türkcə toponimiyaya ən xas olan formadır: sarı çəmən, qara dağ, uzun dərə.

İsim + isim modeli. İki isimdən ibarət toponimlər: Daş qala, Su bulax, Düz qışlaq.

Söz köklərinin arxaikliyi Bir çox toponim qədim türk köklərini qoruyur: “oba” – yaşayış yeri, “yaylaq”, “qışlaq” – mövsümi məskən “bulax” – su çıxan yer.

Etnoqrafik və mədəni xüsusiyyətlər isə aşağıdakı kimi qeyd olunur:

Köçəri həyat tərzinin dil izləri Qax bölgəsinin türk mənşəli əhalisinin yaylaq-qışlaq sistemi toponimiyada geniş əks olunub: Yuxarı yaylaq, Aşağı Yaylaq, Qışlaq yeri.

Məişət və təsərrüfat ənənələri: Mumlu Dağ – arıçılıq ənənələri, Çoban yurdu – heyvandarlıq izləri, Odlu qaya – kulturoloji semantika.

Mifik-dini təsəvvürlər: Qara çay – "qara" qədim türk mifologiyasında güc, dərinlik semantikasını daşıyır: Ağ bulaq – "ağ" təmizlik və müqəddəslik anlayışı ilə bağlıdır.

Türk toponimləri bölgədə üstünlük təşkil edir və əsasən təsərrüfat, təbiət və yaşayış mühitinə bağlı semantik xüsusiyyətlər göstərir [Əliyev, 2002:43]. Nümunələr: Qara Dərə – təsviri epitet; Sarı çəmən – bitki örtüyünə əsaslanan ad, Mumlu Dağ – arıçılıqla bağlı etnoqrafik semantika,Yaylaq, Qışlaq – köçəri həyat tərzinin izləri. Türk mənşəli toponimlərdə açıq hecalılıq, sait ahəngi, sadə fonetik quruluş və semantik şəffaflıq müşahidə olunur. Qafqaz dillərinə məxsus toponimlər − ləzgi və avar mənşəli toponimlər bölgənin çoxetnik tarixini əks etdirir [Magomedov, 1998:41]. Kürmük, Müksu, Şotuk, Kuşa. Bu kimi toponimlərdə isə avar-ləzgi dillərinə məxsus "uk", "mük", "-şa" kimi fonetik elementlər saxlanılmışdır. Gürcü (ingiloy) mənşəli toponimlər İngiloy icmasına məxsus dil izləri: Sabue, Tsodna, Gürcü Düzü. Bu adlar bölgədə gürcü etnosunun tarixən məskunlaşmasını təsdiqləyir.

Türk mənşəli hidronimlər − Ağçay, Qaraçay, Bulax, Sarı bulax kimi hidronimlərdə rəng semantikası geniş yayılmışdır. Bu türk təsviri ənənəsinin nəticəsidir.

Qafqaz mənşəli hidronimlər: Kürmük çayı – etimologiyası avar-ləzgi dillərinə bağlıdır [Musaev, 2010:18]. Bu hidronimlər qədim məskunlaşma qatının dildaxili izləri kimi səciyyələnir.

Oykonimlər. Qax rayonunda kənd adlarının formalaşmasında türk dil sistemi dominant rol oynayır [Əliyeva, 2014:113]. İlisu − "ili + su", Əlibəyli, Başbaşlı, Əncax, Almalı, Qaxbaş kimi oykonimlərdə əsas xüsusiyyətlər:

– şəxsi ad + şəkilçi modeli
– təsviri xüsusiyyətlər
– mövsümi təsərrüfatla bağlı semantika nəzərdə tutulur.

Antroponimlər. Qax rayonunda antroponimlər iki əsas mənbədən formalaşır:

Türk mənşəli şəxsi adlar Ən geniş yayılmış antroponimlər: Əli, Həsən, Bayram, Təriq, Sarı, Qara. Bu adlar əsasən dini, təsviri və mədəni semantikaya malikdir. Qax bölgəsinin antroponimiyasına ləqəb sistemi xasdır: *Qara Vəli, Uzun İsmayıl, Sarı Qasım*. Bu ləqəblər fiziki xüsusiyyətlərə, sənət sahəsinə və sosial statusa əsasən formalaşır.

Etnonimlər və onların xüsusiyyətləri. Qax rayonunda müxtəlif etnik qrupların adlarını ifadə edən etnonimlər mövcuddur: İngiloy, Avar, Ləzgi, Sak, Hun, Bars. Bu etnonimlər bölgədə etnik kontaktların qədimliyini təsdiqləyir.

Mikrotoponimlər. Mikrotoponimlər ən lokal coğrafi adlardır. Bunlar kənd daxili ərazilərin, çəmənliklərin, otlaqların, tarlaların adlarından ibarətdir: Qayabaşı, Düzənlik, Yuxarı aran, Çoban yurdu, Balıqçı yeri. Mikrotoponimlərin əksəriyyəti xalq etimologiyası əsasında formalaşır.

Nəticə/Conclusion

Araşdırma göstərir ki, Qax rayonunun onomastik sistemi çoxqatlı və çoxdilli quruluşa malikdir. Bu sistemdə türk dil faktları üstünlük təşkil etsə də, ləzgi, avar və gürcü dillərinin təsiri də aydın şəkildə görünür. Onomastik vahidlər bölgənin etnik tarixini, sosial-mədəni mühitini, təsərrüfat fəaliyyətini və dil əlaqələrini əks etdirən mühüm faktlardır. Qax onomastikası həm Azərbaycan dil tarixinin, həm də Qafqazın etnolinqvistik mənzərəsinin araşdırılması üçün dəyərli mənbədir. Qax rayonunun türk mənşəli toponimləri zəngin linqvistik və etnolinqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Toponimlərdə türk dillərinin fonetik, morfoloji və semantik xüsusiyyətləri, həmçinin türk etnosunun həyat tərzi, təsərrüfatı və dünyagörüşü aydın şəkildə özünü göstərir. Bu toponimlər təkcə coğrafi obyektlərin adları deyil, həm də bölgənin qədim türk etnik kimliyini təsdiqləyən mədəni-linqvistik faktlardır. Qax rayonunun toponimik materialı həm Azərbaycan onomastikasının, həm də ümumi türkoloji araşdırmaların dəyərli mənbəsidir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Əliyev, Ə. (2002). Azərbaycan toponimikasının əsasları. − Bakı: “Elm”. − 115 s.
2. Əliyeva, N. (2014). Türk dillərində coğrafi adların semantikası // “Dil və ədəbiyyat”. − № 4, s.112-120.
3. Hacıyeva, S. (2016). Azərbaycan türklərinin etnoqrafik leksikası və toponimlərdə təzahürü // “Elmi Xəbərlər”. − Azərbaycan Dillər Universiteti. − 2(1), – 55-63.
4. Magomedov, R. (1998). Avar toponymy. − Caucasus Linguistic Review, 3, − s.40-59.
5. Musaev, M. (2010). Qafqaz xalqlarının toponimiyasında etnik izlər. − Tbilisi, – 91 s.
6. Qeybullayev, Q. (1991). Azərbaycanın etnogenezi məsələləri. – Bakı: Azərnəşr. – 552 s.
7. Şirəliyev, M. (1989). Azərbaycan dialektologiyası. – Bakı: “Maarif”. – 416 s.

Məqalə tarixçəsi
Daxil olub *18.11.2025*
Qəbul edilib *04.12.2025*
Nəşrə tövsiyə edib *Könül Səmədova*
filologiya elmləri doktoru, dosent